

Anna TRZCIONKA-WIECZOREK

Uniwersytet Śląski

w Katowicach

Aktywność muzyczna dzieci w środowisku przedszkolnym — refleksje z prowadzonych badań

**Abstract: The Children's Musical Activity in Pre-School Environment —
the Reflections of Research**

Music is a very important part of human life. Children are interested in music at every stage of their development. They are willing to participate in games and musical activities. This kind of activity is very important because it stimulates not only the development of musical skills, but also affects the overall development of the child. The author has been conducting research in kindergartens and points out some reflections connected with the musical activity of children.

Keywords: music, kindergarten, music education, forms of musical activity

Słowa kluczowe: muzyka, przedszkole, edukacja muzyczna, formy aktywności muzycznej

Wprowadzenie

Muzyka jest wszechobecna w życiu dziecka, towarzyszy mu już od okresu prenatalnego. Ma ona magiczną moc — wpływając na emocje, wywołuje różne nastroje i uczucia, jest źródłem wzruszenia, uspokaja, wycisza, ośmiela, pobudza i motywuje do działania (Watoła, 2008, s. 80). Dzięki temu, iż muzyka jest dziedziną sztuki zróżnicowaną i bogatą, daje możliwość pełnej aktywności dzieciom o różnym poziomie rozwoju uzdolnień muzycznych (Kwiatowska, Topińska, 1977, s. 353). Okres przedszkolny to czas, kiedy dziecko interesuje się światem dźwięków i chętnie uczestniczy we wszystkich formach aktywności muzycznej, dlatego zajęcia muzyczne powinny być stałym, codziennym elementem edukacji przedszkolnej. Należy pamiętać, że prowadzona edukacja muzyczna — oprócz rozwijania podstawowych zdolności i umiejętności muzycznych — ma ogromny wpływ na ogólny psychofizyczny rozwój wychowanków (Kamper-Kubańska,

2006, s. 520). Dużym błędem zatem byłoby nieumożliwienie dzieciom wszechstronnego rozwoju przez ciekawe, twórcze, kreatywne zajęcia muzyczne, dające im wiele radości i satysfakcji.

Aktywność muzyczna (edukacja muzyczna) w środowisku przedszkolnym oraz jej walory

W wieku przedszkolnym następuje rozwój pamięci i wyobraźni muzycznej, spontanicznej ekspresji muzycznej, śpiewu i zabaw muzycznych (Danielewicz, 2013, s. 60–62; Lewandowska, 1988, s. 21–26; Suświłło, 2001, s. 37–42). Należy pamiętać, iż każde dziecko ma potencjalne zdolności muzyczne. Ważne jest, aby rozwijać je od najmłodszych lat, także w środowisku przedszkolnym, gdyż przedszkolaki są szczególnie podatne na kształcenie słuchu muzycznego i muzykalności (Jaszczuk, 2012, s. 36), a poza tym aktywność muzyczna jest dla nich czymś naturalnym. Dzieci spontanicznie wybierają aktywność, która jest dla nich źródłem radości oraz pozytywnie wpływa na ich rozwój. Wiedza na temat zmian jakościowych zachodzących na poszczególnych etapach rozwoju muzycznego dziecka pozwala na odpowiednie dobranie zabaw, zajęć i zadań o charakterze muzycznym, zgodnie z prawidłowościami rozwoju dziecka.

Edukacja muzyczna w przedszkolu powinna umożliwiać wychowankom uczestnictwo w pięciu formach aktywności muzycznej. Należą do nich:

— śpiew, który jest podstawową formą ekspresji, piosenka zaś jest najprostszym utworem muzycznym, dostosowanym do możliwości głosowych i percepcyjnych wychowanków, dzięki czemu dziecko potrafi ją zrozumieć, zapamiętać i odtworzyć. Do zajęć związanych ze śpiewem należą: zapoznanie wychowanków z repertuarem dziecięcym i nauka piosenek zgodnych z możliwościami percepcyjnymi i głosowymi dzieci; śpiew indywidualny i zbiorowy; ćwiczenia kształtujące prawidłową intonację oraz ćwiczenia oddechowe oparte na tekście i melodii piosenek;

— ruch przy muzyce, który stanowi naturalną potrzebę dziecka i wpływa na prawidłowy rozwój fizyczny i psychiczny. Do zabaw muzyczno-ruchowych zalicza się: zabawy ruchowe z piosenką, w których ruch dziecka podporządkowany jest piosence, jej warstwie słownej, melodii oraz rytmowi (zabawy ilustracyjne, inscenizacyjne, taneczne, rytmiczne), oraz zabawy ruchowe z akompaniamentem, w których ruch zespolony jest z akompaniamentem muzycznym (zabawy porządkowe i orientujące w przestrzeni, opowieści ruchowe, tańce, ćwiczenia z zakresu techniki ruchu, czyli ćwiczenia naprężające i rozluźniające, ćwiczenia różnych grup mięśni, ćwiczenia użytkowe, zabawy uwrażliwiające na różne elementy muzyki);

— muzykowanie/gra na instrumentach — bardzo atrakcyjna dla dzieci forma aktywności, która daje możliwość zespołowego muzykowania, w czasie którego każdy wychowanek realizuje się zgodnie ze swoimi umiejętnościami, co jest źródłem radości i przynosi satysfakcję z wykonanego zadania. Instrumenty muzyczne wykorzystywane są w ćwiczeniach rytmicznych połączonych z ruchem oraz w powiązaniu z piosenką. Ćwiczenia te obejmują np. użycie instrumentów jako akompaniamentu do piosenek, odtwarzanie nieskomplikowanych tematów rytmicznych, różnego rodzaju improwizacje rytmiczne;

— słuchanie muzyki, którego celem jest uwrażliwienie dziecka oraz przygotowanie go do percepcji różnych form muzyki. Do głównych form słuchania muzyki zalicza się: słuchanie piosenek śpiewanych przez nauczyciela; słuchanie muzyki klasycznej (odtworzenie nagrań i uczestnictwo w koncertach), połączone np. z ruchem, czytaniem literatury dziecięcej, tworzeniem prac plastycznych;

— twórcza aktywność muzyczna/improwizacja, która odgrywa ważną rolę w rozwijaniu postawy twórczej dziecka. Twórcza ekspresja to improwizacje o charakterze wokalnym, instrumentalnym i ruchowym. Obejmują one m.in.: muzyczne przedstawianie się, czyli powitanie i pożegnanie; układanie melodii do podanego tekstu; śpiewanie improwizacji na dowolny temat; tworzenie melodii i rytmów na instrumentach melodycznych i niemelodycznych; odtwarzanie charakteru i nastroju słuchanej muzyki za pomocą swobodnego ruchu oraz integrowanie muzyki z plastyką i literaturą dziecięcą (Bonna, 2005, s. 47–54; Suświłło, 2001, s. 141–142).

Dziecko cechuje wrodzone, spontaniczne dążenie do aktywności muzycznej, która jest dla niego źródłem piękna, radości, sposobem kontaktu z otoczeniem, z innymi dziećmi, z nauczycielem, przedmiotami i samym sobą. Wielość form aktywności muzycznej daje dziecku możliwość twórczego rozwoju, stymuluje rozwój kompetencji muzycznych oraz pozytywnie wpływa na wszechstronny rozwój wychowanka — fizyczny, poznawczy, emocjonalny i społeczny (Górniok-Naglik, 2000, s. 64, 68; Kojs, 2000, s. 73, 81).

I tak w odniesieniu do poszczególnych form aktywności muzycznej w przedszkolu można wskazać następujące walory płynące z różnorodnej działalności muzycznej dzieci:

1. Śpiew kształtuje nawyk prawidłowego oddychania, wzmacnia aparat głosowy, dotlenia organizm, przyczynia się do rozwoju mowy, poprawia pamięć, pobudza wyobraźnię oraz wzbogaca język dziecka. Teksty piosenek poszerzają wiedzę o świecie i doświadczenie, rozwijają słownictwo, wpływają na emocje, kształtują uczucia. Zbiorowy śpiew uspołecznia wychowanków, uczy współpracy w grupie, zacieśnia więzi i dyscyplinuje, uaktywnia też dzieci nieśmiałe i zahamowane.

2. Słuchanie śpiewu nauczyciela i muzyki klasycznej różnych epok wspiera rozwój kulturalny dziecka i prowadzi do harmonijnego wzbogacania sfery du-

chowej. Poznając różnych kompozytorów oraz ich utwory, dziecko zdobywa wiedzę o zróżnicowaniu kulturowo-historycznym poszczególnych regionów, krajów, ma także możliwość włączenia się w tradycję. Rozwój kulturalny jest powiązany z rozwojem poznawczym wychowanka. Poznawanie różnych gatunków muzycznych, nauka rozpoznawania melodii i rytmu przyczyniają się do rozwoju umysłowego dziecka. Słuchanie muzyki pozwala mu się wyciszyć lub zaktywizować, co z kolei pozytywnie wpływa na proces uczenia się. Ruch przy muzyce rozładowuje natomiast nadmiar energii dziecka, pozwala mu poznać swoje ciało oraz możliwości związane z utrzymywaniem równowagi czy ekspresją ruchową, uwrażliwia również dziecko i przygotowuje do percepcji różnych form muzyki.

3. Zajęcia muzyczno-ruchowe z piosenką i z akompaniamentem zaspokajają naturalną potrzebę ruchu, warunkują prawidłowy rozwój fizyczny i psychiczny oraz przyczyniają się do rozwoju społecznego. Zajęcia te sprzyjają nawiązywaniu i podtrzymywaniu relacji z rówieśnikami, są źródłem radości, niwelują napięcia emocjonalne, ośmielają wycofanych wychowanków, uczą współpracy przy wykonywaniu zadań oraz samodzielności w rozwiązywaniu problemów. Poprawiają również sprawność ruchową dzieci w zakresie zwinności, szybkości, mocy, równowagi i koordynacji wzrokowo-ruchowej oraz pobudzają wyobraźnię.

4. Gra na instrumentach muzycznych jest procesem złożonym, ponieważ dziecko podejmuje wiele czynności równocześnie: wykonuje ruchy różnych partii ciała, panuje nad oddechem i ruchami rąk, próbuje jak najlepiej wydobyć dźwięk. Takie działania wspierają jego rozwój motoryczny, kształtują koncentrację i uwagę — jej podzielność, wytrzymałość i gotowość oraz — przez wspólne muzykowanie — uczą współpracy w grupie. Poza tym gra na instrumentach kształtuje charakter wychowanków, uczy radzenia sobie z trudnościami, daje zadowolenie i radość z podejmowanych działań o charakterze muzycznym, uczy systematycznej pracy (Suświłło, 2001, s. 167–168; Podolska, 2008, s. 12; Sienkiewicz-Wilowska, 2012, s. 18–19; Bonna, 2005, s. 50–54; Malko, 1986, s. 29–73).

5. Twórcza ekspresja (wokalna, instrumentalna, ruchowa) zaspokaja potrzeby twórcze wychowanka, kształtuje i rozwija wyobraźnię, uczy kreatywności, kształtuje umiejętności improwizacyjne, wyzwala naturalną potrzebę ruchu, podnosi sprawność motoryczną, uspołecznia. Dzieci chętnie uczestniczą we wszystkich formach improwizacji o charakterze muzycznym, co stymuluje ich wszechstronny rozwój (tamże; Danel-Bończyk, 2000, s. 215–224).

Przedszkole pełni istotną funkcję w zakresie umuzykalnienia, ponieważ wprowadza dziecko w świat muzyki, który jest dla niego bardzo atrakcyjny i wartościowy. Zajęcia umuzykalniające oraz związane z nimi różne formy działalności muzycznej spełniają ważne zadania dydaktyczno-wychowawcze i wpły-

wają na harmonijny, wszechstronny rozwój wychowanka. W związku z tym istotne wydaje się umożliwienie dziecku częstego i zróżnicowanego kontaktu z muzyką.

Aktywność muzyczna dzieci w przedszkolu — refleksje z prowadzonych badań

Naukowcy zajmujący się edukacją muzyczną zwracają uwagę na to, iż dzieci żyją w czasach kultury masowej, związanej ze środkami masowego przekazu, oraz wszechobecnego hałasu, co skutkuje uszkodzeniem słuchu oraz zanikiem wrażliwości i nietolerowaniem ciszy. Chociaż muzyka jest wszechobecna w życiu człowieka, dzieci mają z nią kontakt w radiu i w telewizji za pośrednictwem programów o charakterze muzycznym, to jednak programy te są ukierunkowane na jak największą oglądalność, a osoby przygotowujące i realizujące je nie są świadome znaczenia edukacji muzycznej w życiu i rozwoju dzieci. Często programy te prezentują złe wzorce i tym samym niewłaściwie kształtują muzyczny gust dzieci. Zanika także aktywność muzyczna w rodzinach, brak wspólnego muzykowania oraz przekazywania kolejnym pokoleniom umiejętności związanych ze śpiewem, tańcem czy grą na instrumentach (Trzcionka-Wieczorek, 2015, s. 215–216).

Skoro ani dom rodzinny, ani media nie wpływają pozytywnie na rozwój muzyczny dzieci, to najważniejszą instytucją, która przejęła to zadanie, jest przedszkole, a następnie szkoła ogólnokształcąca.

Edukacja muzyczna w przedszkolu jest uwarunkowana poziomem umiejętności muzycznych nauczyciela oraz jego postawą wobec muzyki, o czym już pisałam. W mojej opinii ważna jest także wiedza pedagogów na temat walorów wczesnej aktywności muzycznej, gdyż kształtuje ona świadomość związaną z koniecznością prowadzenia zajęć muzycznych dla wychowanków i motywuje do ich realizowania.

W pięciu przedszkolach na terenie Górnego Śląska realizowane są badania. Do tej pory przeprowadzono wywiad z sześcioma nauczycielkami wychowania przedszkolnego, przeanalizowano także treści muzyczne znajdujące się w programie wychowania przedszkolnego oraz przewodniki metodyczne dla wszystkich grup wiekowych z serii „Tropiciele”, które zostały wydane w 2017 r. przez Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne w Warszawie. Celem badań jest uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaka jest wiedza nauczycieli na temat wpływu zajęć muzycznych na rozwój dziecka?

2. Jakie są formy aktywnego kontaktu z muzyką realizowane w badanych przedszkolach?

Wszystkie badane nauczycielki stwierdziły, iż udział dzieci w zajęciach i zabawach muzycznych wpływa na ich wszechstronny rozwój. W opinii badanych aktywność muzyczna stymuluje rozwój fizyczny, poznawczy, emocjonalny i społeczny wychowanków.

1. Śpiew i nauka piosenek w opinii badanych: rozwija układ oddechowy (1); usprawnia mowę i pomaga w leczeniu zaburzeń wymowy (3); poszerza słownictwo (3); rozwija pamięć i koncentrację (4); kształtuje poczucie pewności siebie, wiarę we własne siły i możliwości (1); pozytywnie wpływa na umiejętność czytania; wpływa na emocje, uwrażliwia, rozładowuje napięcia (4); wzmacnia więź z rówieśnikami, zaspokaja potrzebę ekspresji, uczy radzenia sobie z treścią i nieśmiałością; kształtuje słuch muzyczny, głos oraz poczucie rytmu (3); zaspokaja potrzebę ekspresji (2).

2. Ruch przy muzyce według respondentek: zaspokaja naturalną potrzebę ruchu (2); podnosi sprawność ruchową oraz rozwija motorykę małą i wielką (3); wpływa na rozwój intelektualny, gdyż usprawnia procesy myślowe, wyobraźnię, uwagę i pamięć (1); wpływa na emocje i uwrażliwia na piękno muzyki (3); uspołecznia, gdyż integruje grupę i uczy współpracy (2); umożliwia poznanie i kontrolę ruchów własnego ciała, uczy płynnego ruchu (4); kształtuje poczucie własnej wartości, pewności siebie i kreatywności (3); jest źródłem psychofizycznego odprężenia (2); kształtuje koordynację ruchową, słuchowo-ruchową i wzrokowo-ruchową (1); uczy dyscypliny (1); zaspokaja potrzebę radości (1).

3. Muzykowanie na instrumentach w opinii badanych: kształci wyobraźnię, koncentrację uwagi, spostrzegawczość (5); uczy dyscypliny i przestrzegania zasad (1); wpływa na emocje, przeżycia, uwrażliwia, odpręża (4); kształtuje twórczą postawę dziecka oraz pewność siebie (3); kształtuje poczucie rytmu oraz słuch (4); uczy cierpliwości i wytrwałości (2); rozwija koordynację słuchowo-ruchową (1).

4. Słuchanie muzyki z kolei: stymuluje pracę mózgu oraz układu nerwowego; rozwija wyobraźnię i kreatywność (3); poprawia pamięć i koncentrację (4); kształtuje koordynację ruchów (1); wpływa na emocje (1); jest źródłem wiedzy o kulturze muzycznej (2); wpływa na rozwój umiejętności pisania, czytania i liczenia (2); ułatwia naukę języków obcych (1).

5. Improwizacje o charakterze muzycznym według nauczycielek: rozwijają wyobraźnię, spostrzegawczość i uczą samodzielnego myślenia (2); podnoszą poczucie własnej wartości oraz wiarę we własne siły i możliwości (1); uzewnętrzniają potrzeby i zainteresowania dzieci (2); wpływają na rozwój fizyczny, kształtują postawę ciała i koordynację ruchów (2).

Należy podkreślić, iż spośród respondentek tylko jedna miała wykształcenie muzyczne — ukończyła szkołę muzyczną I stopnia. Można uznać, że wszystkie badane nauczycielki mają wiedzę na temat wpływu zajęć muzycznych na ogólny rozwój dziecka, gdyż wymieniły one różnorodne, bogate walory wczesnej

Tabela 1. Formy aktywności muzycznej realizowane w środowisku przedszkolnym

Forma aktywności muzycznej	Grupa wiekowa/Częstotliwość uczestnictwa dzieci w aktywności muzycznej				
	3-latki	4-latki	5-latki	6-latki	
1. Śpiew	codziennie (piosenki, zabawy integracyjne ze śpiewem)	codziennie (piosenki, zabawy integracyjne)	codziennie (piosenki, zabawy integracyjne)	codziennie (piosenki, zabawy integracyjne)	codziennie (piosenki, zabawy integracyjne)
1a. wprowadzenie nowej piosenki	2–3 razy w miesiącu	2–3 razy w miesiącu	2–3 razy w miesiącu	2–3 razy w miesiącu	3–4 razy w miesiącu
1b. ćwiczenia oddechowe	raz w tygodniu	sporadycznie	sporadycznie	sporadycznie	sporadycznie
1c. ćwiczenia artykulatoryjne	raz w tygodniu	1–3 razy w miesiącu	2–3 razy w miesiącu	2 razy w miesiącu	
2. Ruch przy muzyce — zabawy ruchowe ze śpiewem — zabawy ruchowe z akompaniamentem	codziennie, kilkakrotnie	codziennie, kilkakrotnie	codziennie, kilkakrotnie	codziennie, kilkakrotnie	codziennie, kilkakrotnie
3. Słuchanie muzyki — klasycznej — relaksacyjnej	— nigdy — bardzo rzadko, raz na 2 miesiące	— nigdy — raz w miesiącu	— 3 razy w miesiącu (różnie w poszczególnych miesiącach)	— 4 razy w miesiącu — 3–4 razy w miesiącu (różnie w poszczególnych miesiącach)	
3a. ćwiczenia słuchowe — zagadki słuchowe	2 razy w miesiącu	1–2 razy w miesiącu	3 razy w miesiącu	3 razy w miesiącu	
4. Muzykowanie na instrumentach	2 razy w ciągu pół roku	2 razy w miesiącu	sporadycznie, raz w miesiącu	sporadycznie, raz w miesiącu	
5. Improwizacja — ruchowa	3 razy w ciągu pół roku	raz w miesiącu	3–4 razy w miesiącu	2–3 razy w miesiącu	

Źródło: opracowanie własne.

edukacji muzycznej. Świadczy to o tym, że rozumieją one znaczenie muzyki w życiu dziecka oraz regularnie realizują różne zajęcia muzyczne w grupie przedszkolnej.

Na podstawie analizy dokumentów, z których korzystają nauczyciele (podstawa programowa wychowania przedszkolnego, program wychowania przedszkolnego, przewodniki metodyczne), oraz przeprowadzonych wywiadów można stwierdzić, iż dzieci codziennie uczestniczą w różnych formach aktywności muzycznej. Rodzaj aktywności muzycznej przedszkolaków oraz częstotliwość realizowania zajęć została przedstawiona w tabeli.

Poza aktywnością muzyczną w grupie przedszkolnej wychowankowie mają także możliwość obcowania z muzyką wykonywaną przez profesjonalistów. Z przeprowadzonych badań wynika, iż dzieci regularnie uczestniczą w zajęciach muzyczno-rytmicznych, biorą udział w konkursach muzycznych („Grające przedszkolaki”, Festiwal Piosenki Religijnej, „Spotkanie z piosenką”) i koncertach przygotowywanych specjalnie dla nich przez Miejskie Domy Kultury, Pałac Młodzieży w Katowicach, Szkołę Muzyczną Yamaha oraz Agencję Upowszechniania Kultury (tematyka koncertów: „Poznajemy instrumenty muzyczne”, „Muzyczne wędrówki profesora Wiolina i Basa”).

Wnioski

Na podstawie literatury naukowej oraz analizy wstępnych wyników badań prowadzonych w przedszkolach można stwierdzić, iż uczestnictwo dzieci w pięciu formach aktywności muzycznej jest dla nich atrakcyjne oraz wpływa na prawidłowy i wszechstronny rozwój. Świadomie prowadzone zabawy i zajęcia muzyczne z wychowankami poszerzają wiedzę o otaczającym świecie, wpływają stymulująco na procesy poznawcze, rozwój mowy i logicznego myślenia, podnoszą sprawność fizyczną, uspołeczniają, uczą współpracy i nawiązywania kontaktów interpersonalnych, kształtują poczucie własnej wartości, rozwijają inteligencję emocjonalną, wrażliwość, uspokajają i są formą spędzania wolnego czasu.

Okazało się również, że znaczenie muzyki dla kształtowania osobowości człowieka rozumieją nauczyciele przedszkolni. Za ich sprawą dzieci codziennie uczestniczą w różnych formach aktywności muzycznej, mają także kontakt z muzyką artystyczną, wykonywaną przez wykształconych muzyków, co jest korzystne dla ich wszechstronnego rozwoju.

Bibliografia

- Bonna, B. (2005). *Rodzina i przedszkole w kształtowaniu umiejętności muzycznych dzieci. Zastosowanie koncepcji Edwina E. Gordona*, Bydgoszcz: Wyd UKW.
- Danel-Bobrzyk, H. (2000). *Muzyka inspiracją działań twórczych dziecka*. W: B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie muzyki*. Kraków: Impuls, s. 215–224.
- Danielewicz, W. J. (2013). *Nie ma dzieci niezdolnych muzycznie*. Lublin: Tow. Naukowe KUL.
- Górniok-Naglik, A. (2000). *Muzyka a rozwój małego dziecka*. W: B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie muzyki*. Kraków: Impuls.
- Jaszczuk, M. (2012). *Piotruś i wilk*. „Wychowanie w Przedszkolu”, nr 4, s. 36.
- Kamper-Kubańska, M. (2006). *Wychowanie przez sztukę, czyli pedagogiczne, psychologiczne i terapeutyczne aspekty muzyki*. W: W. Limont, K. Nielek-Zawadzka (red.), *Dylematy edukacji artystycznej. Edukacja artystyczna a potencjał twórczy człowieka*. Kraków: Impuls.
- Kojs, R. (2000). *Dziecięca muzyka eksperymentalna*. W: B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie muzyki*. Kraków: Impuls.
- Kwiatowska, M., Topińska, Z. (1977). *Pedagogika przedszkolna*. Warszawa: WSiP.
- Lewandowska, K. (1988). *Rozwój muzykalności dzieci w wieku przedszkolnym*. W: D. Malko (red.), *Metodyka wychowania muzycznego w przedszkolu*. Warszawa: WSiP.
- Suświłło, M. (2001). *Psychopedagogiczne uwarunkowania wczesnej edukacji muzycznej*. Olsztyn: Wyd. UWM.
- Trzcionka-Wieczorek, A. (2015). *Nauczyciel klas I–III szkoły podstawowej a edukacja muzyczna uczniów*. W: S. Kowal, A. Kwatera, E. Zawisza (red.), *Nauczyciel — między etosem a presją rzeczywistości*. T. 2: *Spoleczne i wychowawcze role nauczyciela*. Kraków: e-bookowo.
- Watoła, A. (2008). *Muzyka w stymulowaniu rozwoju dziecka*. „Wychowanie Muzyczne w Szkole”, nr 2.